

Shomon mifologiyasining o'ziga xos xususiyatlari va qadimiy asoslari

Olim Qayumov,

filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy fanlar universiteti professori

olimq@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10439153>

Kalit so'zlar: Shomon, kushnoch, baxshi, doira, ruh, mifologik homiy, petroglif, afsona, obraz, samo olami, quyosh xudosi, o'zga olam.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbeklarning shomoniyluk tasavvurlari, shomon mifologiyasining tarixiy asoslari tahlil etiladi. O'zbek xalq mifologiyasida shomoniyluk e'tiqodning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq mifologik tasavvurlar asosida ochib berilgan. «Sarmishsoy» qoyalaridagi petrogliflarning Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qadimgi shomonlar bitiklari ekanligi suratlarining Oltoy turkiy qavmlari shomonlari childirishiga chizilgan suratlar va Oltoy shomonligiga doir materiallar bilan qiyoslash o'ziga xos xususiyatlari asoslangan.

KIRISH

Kishilik jamiyati tarixida shomoniyluk juda qadimda paydo bo'lib, hozirgacha yashab kelayotgan e'tiqod sifatida ma'lum. Shomoniylukning yetakchi belgisi ruhlarga sig'inish va ularning mavjudligiga ishonish, ulardan muayyan hayotiy muammolarini hal qilishda madad olishga asoslanadi. Nazarimizda eng qadimgi odamlar tabiatni idora qilib turuvchi ko'zga ko'rinmas kuchlar mavjudligiga ishonishgan. Ularning tasavvuridagi mana shu ko'zga ko'rinmas kuchlar o'z navbatida ikki toifaga bo'lingan. Birinchi toifasi yaxshilik qiluvchi ezgu kuchlar, ikkinchi toifasi yomonlik qiluvchi yovuz kuchlardan iborat deb qarashganlar. Bizningcha, dunyo dinlari va ilohlar haqidagi barcha qarashlar ajdodlarimizning mana shu dualistik tasavvurlari natijasida maydonga kelgan. Jumladan, shomoniyluk bilan bog'liq e'tiqodiy tasavvurlar ham qadimgi ajdodlarimizning ezgulik va yovuzlik to'g'risidagi qarashlari pirovardida shakllangan. Mazkur mulohazalarimizni asoslash uchun quyidagi jihatlariga e'tibor qaratdik:

1. **Iloh-homiy-ruhlarning inson qo'li yetmas makon – Samoda mavjudligi.** Shomoniylukda ruhlar G'ayb olamida istiqomat qilishadi. Tirik odam G'ayb olamiga o'tish imkoniyatidan mahrum. Faqat shomonga u makonga sayohat qila oladi. Islomda Olloh Arshi a'loda, yerdagi shohu gadoning Arshi a'loda dasti yetmaydi, otashparastlikda Quyosh xudosi o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq xudosi, o'zga olam. Tangrichilikda qadimgi turkiylarning Buyuk Ko'k tangrisi ham samoda makon tutadi. G.P.Snesarevning yozishicha, "Samo olami" – ruhlar makoni bo'lib, Sibir va Shimol shomonlari go'yo u joyga ko'tarilganlar. Xorazmdagi shomonlikda bu hodisa allaqachon o'z kuchini yo'qotgan. O'rta Osiyo shomonlaridan dastlab zardo'shtilik, keyin esa islom samoni tortib olgan, ruhlar ixtiyorida faqat atrofdagi tabiat qolgan xolos"[43.B.48]. Shu o'rinda G.P.Snesarevning keltirilgan iqtibosdagi "O'rta Osiyo shomonlaridan dastlab zardo'shtilik, keyin esa islom samoni tortib olgan, ruhlar ixtiyorida faqat atrofdagi tabiat qolgan

xolos", -degan gapiga e'tiborni qaratmog'imiz lozim. Bu yerda shomoniylukni otashparastlik va islomdan oldin paydo bo'lganligining e'tirofi yaqqol ko'zga tashlanadi. Iqtibos boshida samoning ruhlar makoni ekanligini dalillovchi mulohazalar borligi bizning fikrimizni qo'llab-quvvatlaydi.

2. Buddaviylarning ilohlari bo'lgan budlar yerda bo'lganliklari uchun bir necha marta yovuz odam bolalari tomonidan sindirib tashlangan. Birgina misol, Afg'onistondagi eng qadimgi budlar tolibonlar tomonidan bombardimon qilindi. Ammo na islom ekstremistlari, na boshqa diniy radikal kuchlar Quyosh xudosi, yoki Ollohi, yoki Bog'ni, yoki Ko'k Tangrisini yo'qota olmaydi;

3. **Yerdagi hayot, inson hayoti ko'zga ko'rinmas mavjudotlar – G'ayb olamiga mansub kuchlar tomonidan idora etiladi.** Inson taqdiri ilohlar tomonidan belgilanadi. Yaxshi va yomon kuchlar o'rtasida kurash boradi. Kohin, shomon, ruhoniylar, eshon kabi diniy kasbdagi shaxslar ko'zga ko'rinmas ikki toifadagi kuchlar orasida bo'lib, o'zining yuqori turuvchi ilohiga iltijolari orqali u yoki bu kuchlarga qarshi turishga intiladigan vositachi vazifasini o'taydi;

4. **Zamin va o'zga olam borasidagi tasavvurlarning yetakchilik qilishi.** Inson olamdan o'tgach, uning ruhi tanani tark etib samoga ko'tarilishi va koinotda mangu istiqomat qilishi to'g'risidagi qarashlar arxai mifologiyada ham shomon mifologiyasida ham yetakchilik qiladi. Shomon mifologiyasida marhumning tanasi ikkilamchi, ruhi birlamchi o'ringa chiqadi. Islomda marhum dafn etiladi, inson ruhining osoyishtaligi, jannatdan joy topishi uchun "Qur'on" oyatlari tilovat qilinib, duo o'qiladi. Boshqa dinlarda ham marhum tanasi yoki dafn etiladi, yoki yoqib yuboriladi, yohud suvga cho'ktiriladi. Bu yerda biz insonning o'limidan so'ng uning tanasini zamin olamidan qaysi ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar G'ayb olamiga o'tkazish an'anasiga e'tiborimizni qaratmoqdamiz. Chunki jon va ruhning tanani tark etishi, ruhning dorilbaqoga, tanani yer osti, suv osti kabi o'zga olamlarga ajralishiga sabab bo'ladi. Eng muhimi, ruh yo'qolib

ketishi yoki o'limga yuz tutishi xususida hech bir ma'lumotga duch kelmadik. Na diniy, na dunyoviy ilmiy adabiyotlarda, na xalq qarashlarida ruhlarning faoliyatini butunlay tugashi borasida aniq ma'lumot mavjud emas. Ruh tirik ekan u yovuzlik yoki ezgulik amallari bilan shug'ullanadi,-degan tasavvur mavjud bo'lgan. Mazkur dualistik tasavvurlar boshqa diniy tasavvurlarni shakllantirgani kabi shomoniylilikni ham taraqqiy etishiga sababchi bo'lgan.

5. Shomoniylilikning barcha dinlar tarkibida yoki ular bilan parallel yashashi. Taniqli etnograf S.A.Tokarevning yozishicha, V.Shmid, Aleksandr Gaslar tomonidan shomoniylilik turli dinlar tarkibida mavjud holda bo'y ko'rsatishi borasida ma'lumotlar uchraydi. Aslini olganda ham S.A.Tokarev mulohazalari o'rinalidir. Shomoniylilik mavjud hukmron din ko'rinishlaridan ancha oldin paydo bo'lgan va alohida e'tiqodiy tizimga egadir[49.B.269]. N.P.Direnkova teleut shomon marosimlarini o'rganar ekan, har bir shomonning alohida kitobi borligini qayd etadi. Mazkur shomon kitobi afsunlar kitobi bo'lib, fonetik yozuvda ekanligini ta'kidlaydi[33.B. 61-74]. Biroq Direnkova ta'kidlagan kitob teleut shomonlarining ajdodlari tomonidan keyingi davrlarda yaratilganligini ham qayd etadi. Qiziq, shomoniylilik qachon paydo bo'lgan va uning alohida yozuvi bormi? -degan savol tug'iladi. Shomoniylilik eng qadimiy e'tiqod bo'lganligi uchun uning yozuvi tovush ifodalovchi harflardan ancha oldin yaratilgan. Ular rasmiy yozuvlardir. Biz shunday xulosaga kelishimizdan oldin qoyatosh suratlarini kuzatishga jazm qildik.

MATERIAL VA METODLAR

Qadimgi odamlar ijtimoiy hayotidan darak beruvchi hozircha eng qadimiy manba – qoya toshlarda bitilgan petrogliflar ajdodlarimiz tarixining o'qilmagan sahifalaridir. Ibtidoiy odam tomonidan qoyatosh va turli buyumlarga o'yib tushirilgan suratlarining aksariyati zoomorf va antropomorf tasvirlardan iborat. Navoiy viloyati Navbahor tumani shimolida asrlar dardini bag'rida yashirib yotgan «Sarmishsoy» tog'i ibtidoiy odamlar hayotidan xabar beruvchi noyob yodgorliklar majmuidir. «Sarmishsoy»ning ikki tomonida yastanib yotgan zalvorli tog' qoyalarida qadimgi ajdodlarimiz tomonidan chizilgan minglab petrogliflar mavjud. «Sarmishsoy»ni o'rganish maqsadidagi ilk ilmiy ekspedisiya taniqli arxeolog A.Kabirov tomonidan o'tgan asrning 50-yillarida amalga oshirilgan edi. Arxeologlarning ma'lumot berishlaricha, «Sarmishsoy» qoyalaridagi petrogliflarning aksariyati bronza davriga oid ekan. Bular asosan, odam tasvirlari tushirilgan petrogliflar bo'lib, qoyada aks etgan jonivorlar tasviri so'nggi paleolit davriga mansub deb hisoblanmoqda.

Bizning diqqatimizni tortgan narsa petrogliflarda aks etgan syujetlar va ularning qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liqligi masalasidir. Qoyalarga zikr etilgan bunday petrogliflar nafaqat «Sarmishsoy»da,

balki Tomsk shahri atrofidagi tog'larda, Ozarbayjon, Qozog'iston Respublikasidagi qoyalarda, shuningdek, Tuvaliklar va Oltoy turklari shomonlarining bubna (childirma, nog'ora), narta (kossul, sandiqcha)larida ham aks ettirilgani rus olimlari: N.F. Katanova, N.P.Direnkova, V. Dyakonova, G.N. Potanin, L. P. Potapov, Ye. A. Alekseyenko, G.N. Gracheva, A. V. Anoxin, N.A.Baskakovlarning tadqiqotlarida keltiriladi. Jumladan, L.P.Potapovning «Shamanskiy buben kachensev» nomli maqolasida shomon childirmasida qushlar: qarg'a, quzg'un, chumchuq, kakku; osmon jismlari: Oy, Quyosh(kun), Chedigen-ayiq yulduz, sariq otga mingan odam-shamanning qo'riqchisi; jonivorlar: yetti ko'k bo'ri, to'qqiz qora it, ayiq-Aba, ilon, yomg'ir chuvalchangi, baqa; antropomorf shomon tasviri tushirilgani qayd etilgan[38.B. 134-135]. Bu petrogliflarning bevosita shomonlik e'tiqodi bilan bog'liqligi ulardagi ayiq, bo'ri kabi totemlar va raqsga tushayotgan odam tasviridan ham ko'rinib turibdi.

Bu petrogliflarda qushlar va odam tasvirining paydo bo'lishi kishilik jamiyatining keyingi bosqichlari mahsulidir. Biroq, jonivorlar tasvirlari qadimgi turkiy mifologik tasavvurlar mahsuli sifatida baholanishi lozim. Bizningcha, badiiy tafakkur tadrijiy taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida odamning odam haqida hikoya qilishi, odamning suratini chizish taqiqlangan. Mazkur mifologik tabu hozirgacha Zarafshon vohasi o'zbeklari orasida saqlanib qolgan.

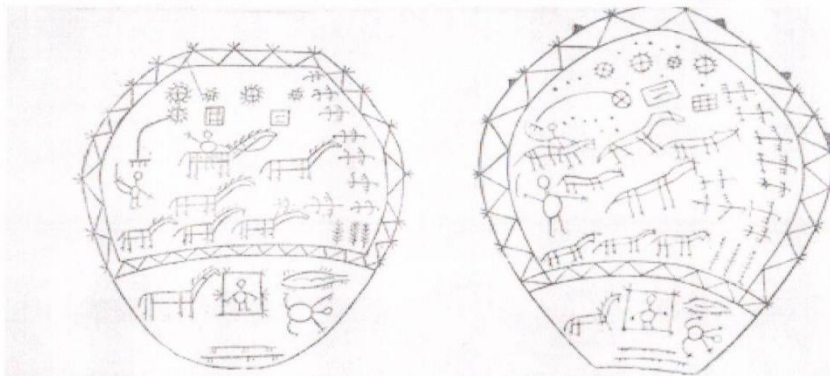
Qadimgi miflarning g'ayritabiiy maxluqot sifatida tasvirlanishi, badiiy tasvir ob'yektida dastlab g'ayritabiiy, ammo ongli mavjudot sifatidagi arxaik miflar, keyingi bosqichda g'ibrid qiyofadagi miflar, keyinchalik mif va odam munosabatlari tasviri va nihoyat inson tasvirining yaratilishi insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyoti sxemasidir. Mana shu nuqtai nazardan yondashsak, qadimgi odam dunyoni boshqarib turgan ilohiy mavjudotlarni hayvon qiyofasida tasavvur qilganligini anglaymiz.

Toshlarga o'yilgan hayvonlar: turbuqa, ayiq, tuya, bo'ri, it kabilardan iborat. Mazkur tasvirlar esa, qadimgi odamlarning ovchilik, chorvachilik mashg'ulotlari bilan shug'ullanishgani, jonivorlar ularning asosiy tirikchilik manbai bo'lganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari, jonivorlar qadimgi odam tasavvurida ilohiy mavjudot sifatida ulug'langani ham ko'rinib turibdi. Qoyada aks etgan uch shoxli odam tasviri hayvonlar tasviriga nisbatan keyinroq yaratilgan. «Sarmishsoy» qoyalaridagi petrogliflarni ham qadimgi ajdodlarimizning shomonlik e'tiqodiga doir mifologik tasavvurlari bilan bog'liq holda izohlash maqsadga muvoffiqdir.

N.P.Direnkovaning e'lon qilgan teleut shomoniyligiga doir materiallarida shomon nog'orasida jonivorlar, yonida odam, samoda yuluzlar, chap tomonda odam boshidan chiqqan chiziq yulduzlarga borib tutashgan. Yuqoridan o'ng tomondan qushga o'xshash shakllar, quyida daraxtlar, daraxtlar ostida ko'priq sifat belgi yer va uning pastida to'rt burchak chiziq ichida tik turgan odam, uning o'ng yonida yotgan odam, chap yonida otga o'xshash jonivor tasviri aks etgan. Ko'rinadiki,

jonivorlar – teleut mifologiyasidagi ruhlar, yon tomonidan yuqoridagi odam–marhum shomon ruhi, samoda yulduzlar va chap tomonda odam boshidan chiqqan chiziqli yulduzlarga borib tutashgani esa shomonning ruhlar olami bilan muloqotga kirishi. Yuqoridan o'ng tomonda qushga o'xshash shakllar – yovuz ruhlar timsoli, quyida daraxtlar–o'simlik kultlari, daraxtlar ostida ko'priklar sifat belgi– yer va uning pasti – yer osti olami, marhumlar olami, yovuzlik olami to'rt burchak chiziqli ichida tik turgan odam – qabr va vafot etgan marhum kishi, uning o'ng yonida yotgan odam – norizo marhum ruhi, chap yonida otga o'xshash jonivor surati-qurbonlik qilingan jonivor tasviridir. Aftidan, qabr ichida tasvirlangan murda tasviri yonidagi jonivor tasvirlari qurbonlik sharofati bilan qabrda tinch qo'nim topishga ishora. O'ng tomondagi behalovat odam tasviri, qurbonlik talab qilayotgan notinch ruhning ta'siridagi bo'lg'usi shomonni aks ettirgan[18.B.107-190].

1-
rasm. Oltoy
turklari
shomonlari

childirmasidagi surat

Demak, ajdodlaridan biri shomon bo'lib o'tgan shaxs marhumlar ruhi dohil bo'lgan va qurbonlik berib, qo'l olgunga qadar shomon kasalligiga chalinib, yer osti olami vakillari bilan birga bo'lganligi ishorasidir (1-rasm).

V.Dyakonova o'zining «Shomonlarning tabiblik vazifasi» nomli maqolasida tuvalik shomonlar ayiq homiyligida bemorlarni davolashi borasida qimmatli ma'lumotlarni qayd etadi[20.B.140-152]. N.F. Katanova «V.Radlov nashr ettirgan turkiy qavmlar xalq adabiyoti namunalari» nomli maqolasida tuvalik shomonning ayiq homiy ruhiga ilohiy iltijosi matnini keltiradi[28.B.83]. Elshunos G.P.Potanin esa, «Shimoliy-G'arbiy Mongoliya ocherklari»da ayiq tuvalik va oltoyliklar mifologiyasida qadimda odam yoki afsonaviy qahramon bo'lgan degan qarash mavjudligi hamda ayiq – ovchi va shomon sifatida talqin qilinib, buyuk ilohiy qudratga egaligi haqida ma'lumot beradi[39.B.167-169]. Ko'rinadiki, ayiq qadimgi turkiy qavmlar shomonlik e'tiqodida homiy ruh sifatida ulug'langan. Shuningdek, bo'ri qadimgi Ashina urug'i vakillari tomonidan muqaddaslashtirilgani fanda ma'lum[25.B.56].

«Sarmishsoy» qoyalari bronza davri odamlari tomonidan tushirilgan petrogliflar yovvoyi buqa, ayiq va bo'ri kabi hayvonlar, shuningdek, marosim o'tkazayotgan va raqs tushayotgan odam tasvirlaridan iborat. Demak, petrogliflar mualliflari bevosita shomonlik e'tiqodidagi ibtidoiy odam bo'lgan, degan xulosaga kelishimizga asos bor.

Xususan, zikr tushayotgan odam tasviri aniq shomondir. U ekstaz holatda tasvirlangan. N.P.Direnkovaning teleut shomoniyligiga doir materiallarida shomon nog'orasida keltirgan rasmda ham shomonning mandal ichida va tartibsiz o'lik qiyofasida(1-rasm) ifodasi mavjudki, biz uni shomoniylilik bilan bog'liqlikda izohladik. Sarmishsoy qoyalari raqs tushayotgan odamlar tasviri–ruhlar va G'ayb olami vakillari bilan muloqotga kirishayotgan shomonning tasviri ekanligiga shubha yo'q. Xorazm shomonlarining “po'rxonlar o'yini”ni eslatadi[43.B.50-51].

Eramizdan oldingi VII-IV ming yilliklarda «Sarmishsoy» atrofiga yashagan ajdodlarimiz ruhlariga topinish bilan bog'liq turli marosimlarini ayni shu qoyalar orasida o'tkazganlar degan xulosaga kelishimiz mumkin. Mazkur tog' qoyalari qayiqqa mingan odamlar, qayiq tasvirlari ham mavjud. Aftidan qoyada aks etgan petrogliflar muayyan syujetli voqeyilik haqida

ma'lumotni ifodalagan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Masalaga lingvistik nuqtai nazardan yondoshadigan bo'lsak, mazkur petrogliflar oddiy qoyaga rasm chizish san'ati namunasi emas, balki qadimgi davr kishilarining muqaddas bitiklaridir. Petrogliflarida uch shoxli odam, turli hayvonlar, raqs tushayotgan kishilar tasvirlari ibtidoiy jamoa vakillarining muayyan marosim o'tkazayotganidan darak bersa, qadimgi turkiy mifologik tasavvurlarga mos ravishda it, bo'ri, turbuqa kabi muqaddas sanalgan jonivorlarning, boshi quyosh, belidan quyi qismi odam qiyofasidagi mif suratlari ularni muqaddas bitiklar deyishimizga asos bo'la oladi. Quyosh boshli odam suratidan shuni anglashimiz lozimki, qoya toshlarda aks etgan bitiklar otashparastlikdan oldinroq, aniqrog'i otashparastlikning paydo bo'la boshlagan davrlar mahsuli bo'lishi ehtimoldan holi emas. Yuqorida taniqli etnograf G.P.Snesarevning shomoniylilikning otashparastlikka joy bo'shatgani borasidagi fikrini keltirgan edik. Bu esa shunday xulosaga kelishimizga asos bo'ladi.

Ma'lumki, kishilik jamiyatining dastlabki davrlarida og'zaki nutq shakllangan, biroq yozuv og'zaki nutqqa nisbatan ancha keyin paydo bo'lgan. Taniqli tilshunos olim O. Azizovning qayd etishicha, «Yozuv o'zining taraqqiyotida turli bosqichlarni bosib o'tgan. Arxeologik tekshirishlar hamda etnografik materiallardan ma'lum bo'lishicha, qadimgi davrda insonlar tog' qoyalari, g'or devorlariga ovchilikka doir turli voqealarning rasmlarini chizib, o'zlarining fikr va istaklarini bildirishgan»[1.B.38]. O.Azizov

tomonidan keltirilgan misollarda inson va hayvon shakli shamoyilini eslatuvchi tasvirlar aks etgan. Olimning fikricha, har bir petroglif bir tushunchani ifodalaydi. «Sarmishsoy» qoyalaridagi petrogliflarni O.Azizov kitobida keltirilgan petrogliflarga o'xshash tomoni shundaki, O.Azizov kitobida o'n ikki petroglif yonma-yon o'rinishda, «Sarmishsoy» qoyalaridagi petrogliflarda ham mazkur holatni kuzatish mumkin.

Qadimiy manbalarni o'rgangan mashhur turkshunos S.Ye.Malov Qirg'izistonning Eleghes daryosi yaqinidan topilgan yozma yodgorlik suratini keltiradi. Mazkur bitik foto nusxasida qadimgi run yozuvlari ostida undan ham qadimroqda bitilgan bir dona petroglif va to'qqizta iyeroglifik belgilar aks etgan[32.B.73]. S.Ye.Malov tomonidan taqdim etilgan petrogliflar Sarmishsoy qoyalaridagi petrogliflarga o'xshaydi. Taniqli turkolog ham bu suratlarni yozuv ekanligiga ishora qiladi. 1996-yilda Rossiya Federatsiyasining Sankt-Peterburg shahrida "Skif davri ruhoniyligi va shomoniyligi" mavzusida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada M.A.Devlet shomoniylarning tarixiy asoslarini Sibir qoyalaridagi petrogliflar asosida o'rganishni taklif qilgandi[23.B.24-26]. Tadqiqotchi ham qoyatoshlardagi shomon doirasi(nog'ora) shaklidagi urg'uli asbobning atributini misol keltiradi. Shuningdek, ot tasvirida shomonning zamin va G'ayb olamlari orasida olib yuradigan jonivori tasviri ekanligiga tayanadi. Biz ham petrogliflaridagi shomon doirasi, raqs tushish holati, jonivor minayotgan odam, nihoyatda buyuk jonivor-kult timsollarining aks etganiga tayanib, qoyatoshdagi petrogliflarida shomonlar tomonidan muayyan shomoniylar marosimlari o'tkazilishi aks etgan degan xulosaga keldik.

Xorazmliklarning musulmonlikdan oldingi marosimlari va urf-odatlarini o'rgangan G.P.Snesarevning fikricha, "...shomonlik rasmiy din bilan yonma-yon yashab kelgan va musulmon dini ta'siriga butunlay singishib ketmagan. Uning o'ziga xos qirralari juda aniq va ravshan, shu sababli uni bu yerda alohida diniy tizim sifatida qarash maqsadga muvofiqdir"[43.B.39].

Shomoniylar e'tiqodining tarixini o'rgangan taniqli olim S.A.Tokarev shomoniylar Rossiya hududida, xususan Sibir turklarida mavjudligini XVII–XVIII asrlarda yashagan olimlar: Gr.Novitskiy, G.Dyachkov, Gmelin, P.Pallaslarning asarlarida Oltoy xalqlari shomoniyligi borasidagi qaydlarning uchrashini yozadi[49.B.266-270]. S.A.Tokarevning fikricha, shomoniylar dunyoning barcha xalqlarida uchraydigan e'tiqoddur[49.B.271]. Olim o'z tadqiqotida shomoniylarning dunyo xalqlarida turli davrlarda uchrashi borasida batafsil to'xtaladi. Biz shomoniylar bilan bog'liq mifologik tasavvurlarning Markaziy Osiyo xalqlari tarixida taxminan qaysi davrlarda paydo bo'lganligi borasida fikr yuritish ekanmiz, shomoniylar bilan bog'liq mifologik tasavvurlar O'zbekiston hududidagi mavjud arxeologik materiallar asosida mulohaza yuritishimizga muhim manba vazifasini bajara oladi deb o'ylaymiz.

XX asrda rus olimi V.P.Nalimov tomonidan e'lon qilingan ilmiy maqolalarda komi xalqining mifologik qarashlari borasida qiziqarli ilmiy qarashlar bayon qilingan edi[34.B.76-88]. Inson jismoniy o'limidan keyin to'g'ri marhumlar olamiga o'tadi. Islom ta'limotida narigi dunyo-chin- haqiqiy dunyo sanaladi. Narigi dunyo ham tiriklar olami bilan parallel ravishda bo'lib, unda marhumlarning ruhlari faoliyat ko'rsatadi. Tiriklar va o'liklar olamining farqi shundaki, tiriklar olamining nihoyasi, oxiri mavjud. Islom e'tiqodida qiyomat kuni oxirat sanaladi. Marhumlar olamining faoliyat ko'rsatishining oxiri yo'q. Tadqiqotchi V.P. Nalimov marhumlar olamini boshqa sayyorada joylashgan deb talqin qiladi. Chunki, kishi vafot etgach, ma'lum muddat qarindoshlari yaqinlari marhumni yod etadi. Komi xalqi tasavvuricha, marhumni esdan chiqarganlaridan keyin uning ruhi ko'k olamiga o'tib ketadi[34.B.88]. O'zbeklarda ham kishi vafot etgach, uning joni chin dunyoga o'tadi degan tasavvur mavjud. Chin dunyo–narigi dunyo atamallari bilan yuritiladigan mifologik makon o'zga olamdir. O'zbek shomonlarining inson vafot etgach, uning ruhi boshqa olamda yashashi, avlodlariga madad berib, ularni kuzatib turishi to'g'risida tasavvurlar bor. Sariq uyg'urlar shomoniylar e'tiqodini kuzatgan S.Ye.Malov marhum ajdodlari ruhini shod etish uchun uyg'urlarning gulxan yoqib unga non tashlab sajda qilishlari haqidagi ma'lumotni keltiradi[33.B.73-74]. Bundan ko'rinadiki, uyg'urlarda marhumlar ruhi xuddi tiriklar kabi oziqlanadi, - degan qarashlar mavjud. Zarafshon vohasida istiqomat qiladigan o'zbeklarda ham "arvoh to'ymasa, tiriklar to'ymaydi", "och arvoh"-degan qarashlar mavjud. Xalq demonologik tasavvurlariga ko'ra, arvoh och qolsa chirqillarkan. Natijada tiriklarning hayotiga, turmushiga salbiy ta'sir o'tkazarmish. Arvohlarni och qoldirmaslik uchun qurbonlik berib turiladi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

O'zbek shomon marosimlari aytimlari o'zining tabiati bilan mifologik aytimlarning alohida turkumini tashkil etadi. Shomonlarning marosim o'tkazish jarayonida ijro etadigan aytimlari mazmun mohiyati bilan sof mifologik aytimlar turkumidan iborat. Yoqut folklorida mifologik syujetlar va motivlar mavjudligini aniqlagan N.A.Alekseyev shomoniylar miflarini alohida guruhlashtirib tasniflagan edi[2.B.9]. N.A.Alekseyev o'z tasnifida folklor matnlarida mavjud miflarni asosiy olti guruhga bo'ladi: 1) *baliqlar, hayvonlar va qushlar haqidagi miflar*, 2) *ko'k olami hukmdorlari, samo jismlari va osmon haqidagi miflar*, 3) *o'rta olam (zaminda) dohil bo'luvchi o'zga olam mavjudotlari haqidagi miflar*, 4) *quyi olam ruhlari haqidagi miflar*, 5) *insonning ilk ajdodlari avlodboshilari haqidagi miflar*, 6) *shomonizm miflari*.

Ko'rinadiki, N.Alekseyev tomonidan amalga oshirilgan tasnifda miflarning butun folklor matnlaridagi tavsifidan kelib chiqilgan. Biroq olim

o'rta olamda dohil bo'luvchi o'zga olam mavjudotlari haqidagi miflar va quyi olam ruhlari haqidagi miflar hamda *insonning ilk ajdodlari, avlodboshilari haqidagi miflar* deb tavsiflagan miflarni shomonizm miflari bilan farqlash mushkul, aniqrog'i, shomonizm miflari tarkibiga avlod boshilar, ajdodlar kultlari, o'zga olam mavjudotlari (pari, alvasti, sariqiz), yer osti olami vakillari ruhlari (marhumlar ruhlari) ham kirishini inobatga olsak, miflarni bu taqlidda tasniflash o'zini oqlamaydi. Turkiy xalqlar shomon marosimlari folklorida shomonning asosiy mifologik homiylari ajdod boshi sanalgan personajlar, marhumlarning ruhlari, marhum avliyolar va shomonga zamondosh bo'lgan, hali hayot bo'lib, ilohiy qudratga ega deb tasavvur qilinuvchi pirlar, o'zga olam, ya'ni g'ayb olami vakili deb tasavvur qilinuvchi sof mifologik personajlar (parilar, sariqiz), tiriklik suvini ichgan va butun bashariyatni balolardan ogoh qiluvchi, insoniyatga mushkul damlarda madad beruvchi mifologik homiy –Xizr[35.B.90-93] kabilar kiritiladi.

Biz miflarning o'ziga xosliklari va transformatsiyasiga doir masalalarni yoritish tadqiqotimiz maqsadidan yiroqroq ekanligini inobatga olib, o'zbek mifologiyasida mavjud miflarning qaysi qismlari shomonizmga dahldorligi masalasida to'xtalishni lozim topdik.

Ilmiy adabiyotlarda shomon kishilar va g'ayb olami vakillari o'rtasidagi vositachi ekanligi ko'p bor ta'kidlangan[11.B.124;47.B.18-24;8..298;44.B.47]. Hozirgi paytda mamlakatimizning deyarli barcha hududlarida qushnochlar, folbinlar, porxonlar tomonidan kasallarni davolash, bemorlarning ularga murojaat etishlari ko'p uchraydi. Shomonlar xalq mifologiyasining keyingi avlodlarga yetkazuvchisi va asrovchilari sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Turli etnoslar va e'tiqodiy tasavvurlar tizimida shomonizm alohida o'rin tutadi. Shuni ham alohida ta'kidlash zarurki, shomonlar o'zbek mifologiyasining asoschilari emas, balki muayyan mifologik tasavvurlarni tashuvchi va ommalashtiruvchilardir. "Shomonlikning asosiy belgisi ruhlar yordamida tanlangan, o'rgatilgan odamlarning ruhlari bilan aloqada bo'lishiga, shuningdek, ularning ilohiy qudratiga ishonishdan iborat".[4.B.32] «*Telba sifat*» degan ma'noni anglatuvchi «*shomon*» atamasi tungus-major tilidagi «*saman*» so'zidan olinganligi S.A.Tokarev tomonidan qayd etib o'tilgan edi[49.B.262]. O'zbek shomon e'tiqodiga ko'ra, ruhlari mavjud. Marhumlar ruhi hamisha yaqinlarini kuzatib turadi. Baxshi, porxon, folbin va qushnochlar mifologik homiylarining aksariyati marhumlarning ruhlardir. Masalan, o'zbek shomonlari aytimlarida Anbar ona mifologik homiy sifatida tilga olinadi va shomon Anbar onaga sig'inadi. Anbar ona tarixiy shaxs ekanligi, muayyan tarixiy davrda yashab o'tganligi bizning tadqiqotlarimizda e'lon qilingan edi. Xuddi shuningdek, shomon marosimlari aytimlarida shomonning mifologik homiylari avliyolar, tarixda yashab o'tgan karomatli shaxslardir. Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'zbek shomonlari mifologik homiylari sifatida keluvchi *otalar*, *bobolar* va *momalar* kultlari alohida bir guruhni tashkil etadi. Karomatli tarixiy shaxslarning vafotidan keyin mif

sifatida tasavvur qilinishi barcha xalqlar shomoniylilik e'tiqodining umumiy, an'anaviy mezonlari bilan bog'liq holda izohlanishi zarur. Tuva shomonlari aytimlarida ham Oltoy turklari shomon aytimlarida ham marhum otalar va onalar kultlari shomonning mifologik homiysi sifatida talqin etiladi[19.147-148;14.B.3; 27.B.26-56].

Biz tomonimizdan yozib olingan o'zbek shomon folklori matnlarida ruhlarning mavjudligiga ishonish, ruhlari g'ayb olami vakili, ammo zamin olamiga ta'sir o'tkaza olishi mumkinligi alohida ko'zga tashlanadi. Bu e'tiqod alohida mif sifatida shakllantirilib, ularning mohiyati haqida faqatgina porxonlar, qushnoch va baxshilar to'liq tasavvurga ega deb qaralib kelingan. Xususan parilarning o'zga olam mavjudotlari ekanligi, ular faqat o'zlari tanlagan kishilargagina uchrashi shomoniylikdan xabardor shaxslargagina ma'lum bo'lgan. Oddiy kishilar parilarni kishilarga ba'zan yovuzlik, ba'zan yaxshilik qiluvchi ilohiy mavjudot deb sanaganlar. Xalqimizning ruhlari, xususan parilar va alvastilar haqidagi qarashlari shomon afsonalari poetikasida yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Shuningdek, shomon afsonalarida shomonning mifologik homiylari sifatida nafaqat pari, Xizr kabi mifologik personajlar, balki ajdodlar kultlarining qayd etilishi, hali hayot bo'lgan, shomonga ustozlik qilgan, unga shomonlik kasbini hadya etgan ustoz shomonning pir sifatida talqin etilishi ham kuzatiladi. Shomon mifologik homiylari shomonga ruhiy madad beruvchi, unga amaliyot jarayonida ko'maklashuvchi, faqat shomongagina ko'rinish berish xususiyatiga ega, muayyan ilohiy qudrat sohibi sifatida talqin etiladi. Akademik V.M. Jirmunskiy turkiy xalqlar eposi borasida olib borgan tadqiqotida xalq baxshilariga berilgan ilohiy ne'mat haqida gapirar ekan, shomonning paydo bo'lishi va ruhlarni chorlashi bilan bog'lik afsonalarga alohida to'xtaladi. Olim shomon sarguzashtlarini hikoya qiluvchi bunday matnlarni afsona deb ataydi[24.B.29-30]. Shomoniylilikning ibtidoiy davrlarida dastlab chiltanlar, marhum shomon ruhi, yer, suv, olov, daraxt kultlari shomonning mifologik homiylari vazifasida qaralgan bo'lsa, keyinchalik ajdodlar kulti bilan bog'liq tasavvurlarning yetakchilik qilishi natijasida avliyolar, so'fiylarning ruhlari ham shomon homiylari qatoridan o'rin olgan. Biz tadqiqotimizning keyingi fasllarida islom va shomoniylilik munosabatlariga alohida to'xtalamiz.

Shomon mifologiyasida shomonning eng faol mifologik homiysi sanalgan parilardir. Biz mazkur mifologik obrazning genezisini oydinlashtirish orqali ham shomon mifologiyasi tarixiy asoslari borasida aniq bir to'xtamga kelishimiz mumkin. A.Ye.Bertels "Pari" obraziga bag'ishlangan bir maqolasida "pari" so'zining o'zagi hind-yevropa" bobo tilidagi "pery" leksemasi bo'lib, bu so'z zardo'shtiylikdan avvalgi mifologiyada go'zallik va muhabbat ilohasining atoqli oti hisoblanganligini qayd etadi[12.B.126]. Qadimgi eroniymlarning diniy qarashlari va mifologiyasini tadqiq etgan taniqli ingliz olimi G.Gyuntert "Avesto"da keltirilgan "payrika"- qadimgi hosildorlik ma'budasi obrazidir, - degan mulohazani bayon qiladi. Uning

yo'zishicha, "Ular hosildorlik ma'budasi sifatida avvalo his-tuyg'uning inkarnatsiyasi, ya'ni qayta tirilishi g'oyasi bilan bog'liqdir. Shu bois ular siymosida ayol tanasining barcha go'zalliklari-yu, jozibasi mujassamlashgan. Ishq-muhabbat tuyg'ulariga aloqador bo'lganliklari uchun zardushtiylikda ular yovuz kuch sifatida talqin qilina boshlagan"[31.B.96]. Demak, parilar zardushtiylik dinida yovuzlik timsoli sifatida talqin etila boshlagan. Bu an'ana tabiiyki, islomda ham davom etgan.

B.A.Litvinskiy ham shu mulohazani quvvatlaydi. Uning fikricha, pari obrazi genezisida hosildorlik kulti va qadimgi dehqonchilik madaniyati an'analariga yotadi, xalq qarashlarida parining suv va gul bilan bog'liq holda talqin qilinishi bu obrazni hosildorlik g'oyalari bilan aloqalandiradigan eng muhim dalildir. Shuningdek, eronlik olim B.Sarkaratining dalillariga ko'ra, zardushtiylikdan avvalgi mifologik qarashlarda "payrika" obrazi hosildorlik ma'budasi sifatida tasvirlangan bo'lib, suv va yomg'ir uning yetakchi atributlari hisoblangan.

Arxelogik izlanishlar natijasida O'rta Osiyo hududidan ayol siymosi tasvirlangan haykalchalar ko'p topilgan[17.B.21]. Paleolit davri san'atining mifologik talqinlari borasida bahs yuritgan A.P.Okladnikov "tosh asri go'zallari" obrazining mohiyati xususida shunday yozadi: "paleolit davriga oid ayol haykalchalari qadimgi hosildorlik kultlari bilan aloqador bo'lib, tosh asrida yashagan ajdodlarimizning muqaddas ashyolaridan biri vazifasini bajargan"[37.B.75]. Tosh asri eramizdan oldingi VII-IV asrlarga to'g'ri keladi. Bu davr zardushtiylikdan ancha oldin. Bu davrdagi hosildorlik kultlari parilar bo'lib, qadimgi shomonlarning mifologik homiysi vazifasini ham bajargan. Yuqorida ko'rib o'tganlarimiz taniqli olimlarning fikrlaridan pari hosildorlik ma'budi ekanligi va u otashparastlikdan avvalgi mifologik tasavvurlarga doirliq aniqlanadi.

O'zbeklarning shomoniylikka aloqador mifik qarashlari muayyan shaxsning baxshi, parixon yoki qushnochlik amaliyotini "bo'yniga olishi to'g'risidagi afsonalarda ham o'z ifodasini topgan. Jumladan, 1995-yilda Navoiy viloyati Navbahor tumanida istiqomat qiluvchi 23 yoshdagi folbin-Shoira Haqberdiyevadan biz tomonimizdan yozib olingan shomon afsonasiga e'tibor beraylik: "O'shanda olti yoshda edim. Dadam do'kondan chelakcha olib keldilar. Chelakchani ko'rishim bilan suvga borgim keldi. Suvga borishda buvim menga hamroh bo'ldilar. Buvim qo'lidagi chelagini to'ldirib, uy tomon keta boshladi. Men hovuzdan suv olish uchun engashdim-u lop etib suvga tushib ketdim. Shu payt qulog'imga bir to'da qizlarning kulgani eshitildi. Ko'zimni ochib qaragam, atrof qip-qizil, qizil - loyqa suvda qizil odamchalar suzib yuribdi. Kattakon qizil sandiqdan chiroyli taqinchoqlar qaynab chiqayapti. Ularni maza qilib tomosha qildim. Qizig'i shundaki, men suv ostida turib, quruqlikdagi hayotni ham bemalol ko'rib turibman. Kattakon havuzning bir chetida jamalaklarim suv yuzida qalqib turibdi. Shu paytda buvim orqasiga qaradi-yu, hovuz tomon yugurdi va meni suvdan uzib oldi. Men o'zimni kulgidan to'xtata

olmasdim, nimadir meni qitiqlayotgandek edi. Buvim tavba degancha meni oldiga solib, uyga olib ketdi.

O'sha voqeadan keyin har tuni uxlab yotsam, bosh tomonimda bir narsa "big'-big'"qiladigan bo'ldi. Ko'zimni ochsam, xuddi soatga o'xshash junli narsa big'illagancha sakrab uchadi. Men qo'rqib, boshimni ko'rpaga o'ragancha uxlab qolardim.

Oradan yillar o'tib, maktabni tugatish paytimiz bir kuni tushimda maktab hovlisidagi ariq bo'yida dam olib o'tirgan edik. Qulog'imga "ketdik"- degan ovoz eshitildi. Men beixtiyor shoshilib o'rimdan turdim va maktabdan chiqib, uy tomon yurdim. Boshim og'irlashib, burnimga bir narsa tiqilar, oyog'im ostiga qaragam, shaftoli daraxtlari ustidan havoga ko'tarilib yurib ketayapman. Ozroq fursat o'tgach, parga o'xshash chiroyli yumshoq gullar ustiga yiqilib tushdim. Mazza qilib uxlay boshladim.

Tushimda chiroyli qizlar bilan suhbatlashdim. Ulardan biri menga: "Biz bilan qolasanmi? Yoki ...", - dedi. Shu payt onamning: "Tur o'rningdan, buncha uyquchi bo'lmasang", - degan ovozi meni uyg'otdi. Men uyqudan turgim kelmay yotaverdim. Ko'z o'ngimda o'lib ketgan qarindoshlarim paydo bo'ldi. Bobom gapirmasdan meni kuzatayapti. Boshqa qarindoshlarim qoshlariga imo bilan chaqirardilar. Men o'zimning uy o'rtasida yotganimni ko'rdim. Atrofimda oq kiyimdagi doktorlar, onam, dadam va oilamizdagilar-hammasi dod - faryod solib yig'lab turibdi. Men hayron bo'ldim va: "Mana men", - deb ularning oldiga bordim. Shu payt kimdir ko'zini ochdi deb qichqirib yubordi. Onam yuz-ko'zlarimdan o'pib, yig'lay boshladi.

Oradan ikki yilcha vaqt o'tgach, qandaydir sharpa meni izma-iz ta'qib qila boshladi. Bu haqida onamga aytib bergandim, onam: "O'zingning xayolingda shunday bo'lgan", - deb tinchlantirdi. Shu-shu onamga bu haqda gapirmaydigan bo'ldim.

1992-yili yoz oylarida tomog'imga nimadir tiqilgan, jonim tomchilab yerga to'kilayapti. Suyaklarim yonib, zichlashib ketayapti. Yonayotgan yelimdek jonim yerga sachrab, uzilib tushaverdi. Onam meni kasalxonaga eltdi. Duxtirlar kasalxonada olib qolishdi. Negadir, u yerda yuragim siqilardi. Menga yurakni kuchlantiruvchi dori yuborar edilar. Kasalxonada qiziq hodisa ro'y bera boshladi. Men har kuni yarim tunda havoda muallaq tura boshladim.

Keyin meni eskichaga qaratdilar va men sog'aydim. 1993-yilning yanvar oyida darslarimni o'tib bo'lgach, maktab hovlisidan chiqishim bilan ortimdan uzun-kalta oq soyalar ergashdi. Men o'z yo'nalishimni o'zgartirib, uyga emas, balki o'sha atrofda xo'jalik idorasiga yugurdim. Idorada turmush o'rtog'imga uchrashib, meni uyga kuzatib qo'yishlarini iltimos qildim. Biz uyga yetib kelgach, o'zimizga ajratilgan xonaga kirdim. Xonada, negadir, gilamlar o'rniga kattakon hovuz, atrofi daraxtzor, daraxtlarning taglarida qirg'qa yaqin qiz, har birining qo'lida bittadan par. Ular men tomonga yugurib kelib, tomog'imga par qaday boshladilar. Men bo'g'ilib tipirchiladim. Shundan keyin qarindoshlar maslahatlashib, baxshi folbinlarga borishdi. Folda boshimdan o'tgan barcha voqealar chiqdi va men yoshligimda suvga cho'kkan paytimdan suv parilariga

yoqib qolganligim, har doim ular meni himoya qilib yurishlari ma'lum bo'ldi.

Shundan keyin men qo'l olib, folbinlik qila boshladim va shundan buyon suv parilari bilan doimiy muloqotda bo'lib turibman".

Mazkur afsona aytuvchining qay tariqa shomonlik kasbini egallaganligini izohlashga qaratilgan. Afsonada bosh qahramon ishtirokida sodir bo'layotgan voqealarning g'ayritabiiyligi, afsona syujetining shakllanishi uchun asosiy poetik vazifa bajarayotgan bosh qahramonning suvga cho'kishi, geografik makonda g'ayri odatiy hodisalarning yuz berishi (masalan, uyida gilam o'rniga kattakon hovuz paydo bo'lib qolishi) hamda qahramonning tush ko'rish motivlari shomon afsonalarining yetakchi xossalariidan biridir. Afsona qahramonining g'ayritabiiy voqealar girdobida qolishi, qizig'i bu voqealarni faqat o'zi guvohi bo'lganligi barcha xalqlar shomonlarining shomon kasalligini kechirish belgilari sifatida fanda e'tirof etilgan[6; 10; 13; 15; 16; 21; 22.B.78; 26; 29; 30; 36; 40; 41; 45; 46; 49; 50.B.5-41; 51.B.121-127; 52; 53; 54.]. Etnograf V.G. Bogoraz: «Shomoniyligni o'rganish asnosida biz qator nerv asab kasalliklariga chalingan erkaklar va ayollarga duch keldik»-deb yozadi[10]. Tadqiqotchi shomoniyligi mohiyatini unchalik anglamasdan shomonlarni ruhiy bemorlar bilan almashtiradi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, shomonni ruhiy bemor deyish tamg'asi M.Eliada tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida olib tashlandi. M.Eliada tadqiqoti natijalari asosida shomoniyligi fenomeniga munosabat o'zgardi. Olim shomoniyligi ruhiy xastalik emasligiga ishonirdi. "В переводе шаманское инициации посвящаемые имеют вид душевнобольного, но «когда посвящаемые позади шаман более крепко, здоров и памятливы чем иные люди его племени»[54.B.34-41]. Shomonning ruhiy jihatdan mutlaqo sog'lom shaxs ekanligi keyingi davr etnograflari tomonidan e'tirof etildi. Hatto V.N.Basilov o'z kitobining alohida bobini "Shomon sog'lommi?" deb nomladi[7].

Shomon sog'lom kishi ekan unda shomon kasalligi qayerdan paydo bo'lgan? Nega bu kasallikka chalingan kishi shomonlik amaliyotini boshlagach sog'ayib ketadi? Bunday savollar olimlarning diqqat markazida bo'ldi. V.N.Basilov shomonning kasallikka chalinishida uning ichki kechinmalari, o'zini o'zi ishonitirishi deb hisoblaydi. Tadqiqotchi shomon kasalligiga chalingan, ammo qo'l olmasdan hatto yigirma yil xastalangan kishilar to'g'risidagi misollarni keltirib, bu xastalik ruhiy emas, balki qalb xastaligidir degan xulosaga keladi[7.B.142].

Biz yuqorida keltirgan shomon afsonasida qahramonning uchib yurish motivi, uyga kirganda gilam o'rniga hovuz paydo bo'lishi motivlari qahramon ko'z o'ngida g'ayritabiiy voqealarni ruhlar tomonidan sodir etilishidir. Ruhlar tomonidan sodir etilayotgan g'ayritabiiy voqealar uni shomonlikni o'z zimmasiga olishi uchun undashga qaratilgan harakatlardir. Afsonada qahramonning o'z tanini yuqoridan kuzatishi motivi jon haqidagi qadimiy mifologik tasavvurlar bilan bog'liq hodisadir. Zero, shomonlik e'tiqodining o'zi marhumlar ruhi bilan

muloqot qilish va ulardan foydalanishdan iborat. Qadimgi xorazmliklar e'tiqodiga ko'ra, inson o'lgandan keyin uning ruhi tanani tark etib, osmonga chiqib ketadi va ma'lum muddat o'tgach, o'simliklar, narsalarga keyinchalik yana odamga ko'chadi[48.B.93]. Bu kabi mifologik kodning afsona poetikasida qayd etilishi tasvirlanayotgan badiiy to'qimaning bevosita shomonlik tasavvurlarini izohlashga qaratilganligi bilan bog'liqdir.

Shomon afsonalarining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shunda ko'rinadiki, bunday og'zaki nasriy hikoyalarda bosh qahramon aytuvchining o'zi bo'lib, tasvirlangan voqelik muayyan tarixiy zamonda, real makonda sodir etilib, ilohiy hodisa sifatida talqin qilinadi. Navoiy viloyati Karmana tumani Jaloyir qishlog'ida istiqomat qilgan (olloh rahmat qilsin) folbin Shamsiya bibi Ashurovadan 1995 yilda biz tomonimizdan yozib olingan afsonada aytuvchining shomonlik kasbini egallashi qo'yidagicha izohlanadi: "Bobom Bahouddinning darvoza eshoni bo'lganlar. Bibim mulla bo'lgan. Bobom bolaligimda olamdan o'tdilar. Bibim men o'n yetti yoshga to'lganimda qazo qildilar. Bibimdan menga meros qolgan kitoblarini olganimdan keyin jinni bo'lib qoldim. O'shanda menga basavlat, qora kiyim kiygan Turkman pari oshiq bo'lib qoldi. Turkman pari menga doira berib qo'yni qumolog'ini tutib, "Mana bu mayizni yegin", deb yalinardi. Yigirma bir yoshimda qo'l oldim, sog'aydim. Bari bir hali hanuz kechalari eshik ochilib ikki barzangi oq, ko'k kiyimli erkaklar kirib kelishadi. Haligi erkaklarning biqinida yaltiroq narsalari yashirinib turadi. Ular azobat - Yunus bilan kasofat - Yunus bo'lib, odamlarga azob - uqubat va kasofat keltirishadi. Ular kelib ketgach, azob ko'rgan kishilar folga kelishadilar".

Yuqorida keltirilgan afsonadan ko'rinadiki, afsona syujetida bosh qahramonga qarama-qarshi harakatlanuvchi mifologik personajlarning epik qahramonga maftun bo'lish motivi, barcha shomon afsonalariga xos poetik hodisadir. Barcha shomon afsonalari uchun mushtarak bo'lgan motiv mifologik obraz tomonidan epik qahramonga homiyligi qilish motivi, ya'ni mifologik homiy tomonidan doira, qamchi, kitob, pichoq kabi predmetlarning in'om etilishi oqibatida bosh qahramon shomonlik kasbini qo'lga kiritadi. Epik qahramonning parilar tomonidan saylanishi va himoyalanishi aynan shomon afsonalariga xos xususiyatlardan biridir. Bundan tashqari, afsonada epik qahramonning ajdodlari mulla, darvoza eshon, qushnoch, baxshi bo'lganligi va ulardan nabirasiga kitob (ba'zan qamchi, doira)ning meros qolishi motivi nafaqat o'zbek shomonlari, balki ket shomonlik e'tiqodida mavjudligi I.A.Alekseyenko tomonidan qayd etilgan edi. I.A.Alekseyenkoning yozishicha, ket shomonlaridan meros qolgan shomon anjomlari faqat shomonning qondoshi bo'lgan erkak kishiga tegishli bo'lar ekan. Juvonlar, o'rta yosh ayollar shomon anjomlarini hatto yaqindan ko'rish taqiqlangan[3.B.169-173].Taniqli elshunos V.N.Basilovning ta'kidlashicha, Zarafshon vohasi o'zbek va tojiklari orasida shomonlik kasbini ayollar, qozoq, qirg'iz, uyg'ur va turkmanlarda bu kasb erkak

kishi tomonidan bajarilgan[5.B.66-67]. O'zbeklarda shomonlik kasbi qadimda erkaklar keyinchalik ayollar tomonidan qabul qilingan. Shomonning anjomlariga, o'zbeklarda erkaklarning tegmasligi bilan bog'liq tabu mavjud. Yuqorida Shamsiya bibi Ashurovadan yozib olingan afsonada ham kitob bilan bog'liq tabu haqida ma'lumot keltiriladi. Buni qahramonning aqldan ozish motivida ko'rish mumkin. Ayni shu kabi meros qolgan shomon anjomlarini keyingi avlod tomonidan qabul qilmaslik, ishlatmaslik natijasida ruhlarning dahl qilishi va shomonning shomonlik dardiga yo'liqishi motivi barcha shomon afsonalari uchun mushtarak hodisadir.

Aqldan ozish, g'aroyib merosni qo'lga kiritish, qo'l olish motivlari ifodalangan afsonalarni etiologik xarakter kasb etishini hisobga olsak, ularni shomon etiologik afsonalari deb atashimiz va shu nom ostida guruhlashtirib o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir.

V.N.Basilov tomonidan e'lon qilingan etnografik ma'lumotda Surxondaryo viloyatining Shurob Angor tumanida istiqomat qilgan Momoxol ismli qushnoch va uning qay tariqa shomonlik kasbini qo'lga kiritganligi haqida hikoya qilinadi. Momoxol qushnoch afsonasida ham bosh qahramonning bobosi Olim baxshi bashoratchi, dostonchi baxshi bo'lganligi, shu bilan birga el ustida baxshilik qilib bemorlarni davolaganligi, bobosi vafot etgach, uning qamchisi, doirasini hech bir kishi olmasdan qo'ygani, natijada ketma-ket Momoxol farzandlarining o'lishi, keyinchalik og'ir dardga chalinishi, tushiga qirq chiltanning kirishi va bobosining qamchisini olishi zarurligini tushuntirgani va nihoyat qo'l olgach, ya'ni qushnoch bo'lgach, sog'ayib ketganligi[6.B.138-148] kabi motivlarning yetakchiligi ham etiologik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Shomonning avlodlari tomonidan meros qolgan shomonlik buyumlarini qabul qilishi o'zbek shomonlarida *qo'l olish marosimi*, Sibir turklarida *sabl marosimi* sanaladi. Sabl asli turkiy so'z bo'lib ordona qolgan, egasi o'lgan buyum ma'nosida qo'llaniladi. Mazkur so'zning ayni shu semantik ma'nosi hozirgi o'zbek tilida ham saqlangan.

Keyingi davrda amalga oshirilgan tadqiqotlarda kasb-hunarga doir afsonalar ham maxsus o'rganildi. Jumladan, M. Rahmonovning ilmiy tadqiqot ishlarida kasb-hunar pirlari bilan bog'liq afsonalar o'rganilgan. Biroq tadqiqotchi tarixiy afsonalar tarkibida kasb-hunar, ularning pirlari bilan bog'liq afsonalarni alohida guruhlashtirgan. M.Rahmonova tomonidan tadqiq etilgan afsonalar tarkibida shomonlik kasbi bilan bog'liq aytilar mavjud bo'lmasa-da, mavzu va xarakter nuqtai nazaridan shomon afsonalariga shaklan yaqin turishini bu janrlardagi afsonalarning obrazlar tizimida mifologik personajlarning ishtiroki, an'anaviy motivlarning tarixiy asoslari qadimiy shomon mifologiyasi bilan aloqadorligi qayd etib o'tilgan[42.B.16-17]. Demakki, shomon afsonalarining yaratilish vaqti an'anaviy afsonalardan ancha oldingi paytni tashkil etadi.

Xulosa

Xullas, o'zbek xalq shomon afsonalari syujetida tasvirlangan voqea-hodisalar bosh qahramonning u yoki bu shomonlik kasbini olish

tarixini yoritishga qaratilgan bo'lib, etiologik xarakter kasb etadi. Bunday afsonalar syujetida tasvirlangan badiiy voqelik aytuvchining muayyan kasbni egallashidan oldin og'ir dardga yo'liqishi va ilohiy buyumlarning meros qolishi va tush motivlari bilan izohlanadi. Afsonada ishtirok etadigan mifologik personajlar bosh qahramonga avval zarar yetkazadi keyinchalik (kasb ritualidan so'ng) homiylik qiladi.

Afsona qahramonini kasb egallashining sababi ajdodlar kul'ti bilan bog'liq holda izohlanadi. Bu shomonning ajdodlaridan biri mashhur shomon bo'lganligi, u kishiga ko'pincha Xizr payg'ambarning dohil bo'lganligi, shomonlik kasbini qo'lga kiritish bilan bog'liq qistirma epizodlarning syujet voqealari rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etishida ko'ramiz.

Demak, qadimgi ajdodlarimizning shomoniylilik bilan bog'liq mifologik tasavvurlari genezisi borasidagi mulohazalarimizni quyidagicha umumlashtirishimiz mumkin:

1. Shomon mifologiyasi ruhlarning mavjudligi va undan madad olish orqali zamin olami vakillari, ya'ni oddiy insonlarga ta'sir o'tkazish bilan bog'liq ruhiy amaliyot tafsilotlarini xayoliy uydirmalar vositasida ifodalaydigan g'ayri tabiiy, g'aroyib hodisalar aks etgan voqealar majmuasidan iboratdir.

2. Shomoniylilik e'tiqodi O'zbekiston hududida yashagan qadimgi ajdodlarimizning (eramizdan oldingi VII ming yilliklar) asosiy dini sanalgan. O'rta Osiyoda otashparastlikning paydo bo'lishi shomonizmni nisbatan so'nishiga va yashirin yashashiga sabab bo'lgan. Bir dinning o'zidan oldingi dinni inkor etishi shomoniylilikning otashparastlik, islom dini bilan yashirin yashashi, aksariyat hollarda keyingi mifologik tasavvurlarga singib ketishiga sabab bo'lgan.

3. Shomon mifologiyasida avliyolarning shomon mifologik homiysi sifatida talqin etilish an'anasi eramizning o'rta asrlarida islom mifologiyasining shomoniylilik qoldiqlari bilan to'yintirish, islomning sakral mohiyatini yanada oshirish maqsadida maydonga kelgan. Natijada islom shayxlari din peshvolari, ularning mozarlari shomoni an'anaga ko'ra muqaddaslashtirilib, ularning ruhlari madad olish an'anasi shomon amaliyotida joriy etilgan. Shuning bilan bir vaqtda islom dinining muqaddas kitobi "Qur'on" oyatlaridan turli dardlarni davolash, mushkulliklarni osonlashtirish maqsadida foydalanish paydo bo'lgan. So'fiylar va eshonlarning shomonga xos qamchi, pichoq, tumor kabi predmetlardan foydalanishi maydonga kelgan. Islom ulomolari ham o'z marosimlarida qurbonlik qilish an'anasini joriy qilgan.

4. O'zbek shomonlari marosim aytilarida islom, otashparastlik belgilari qorishiq holda uchraydi. Shomonning "Alas", "Ko'chiriq", "Qaytarma" marosimlarida chiroq yoqishi otashparastlik, aytimni bismillodan boshlashi, avliyolarni yod etish, avliyo terish an'analari islom dini bilan o'zaro singish hodisasi mahsulidir.

5. Sarmishsoy tog'idagi qoyatoshlarga bitilgan petrogliflar eng qadimgi shomonlar hayoti haqida ma'lumot beruvchi manba sifatida muhim

ahamiyat kasb etadi. Mazkur qoyatosh suratlarida aks etgan syujetlar mohiyati(ruhlar bilan muloqotga kirayotgan shomon, qurbonlik marosimi aksi, raqs tushayotgan odam tasviri, turli hosildorlik va ajdodlar kultlarining aks ettirilishi) bu bitiklarning qadimgi shomonlar tomonidan yaratilganligini bildiradi.

6. Shomon mifologiyasi va shomoniylik e'tiqodining tarxiy asoslari kishilik jamiyatining ibtidoiy davrlari eramizdan olingi VII-IV ming yilliklarda istiqomat qilgan odamlarning dualistik tasavvurlariga borib taqaladi.

ADABIYOTLAR:

- [1] Азизов О. Тилшуносликка кириш.–Тошкент, Ўрта ва олий мактаб давлат нашриёти. 1963. – 159 б.
- [2] Алексеев Н.А. Якутская мифология и шаманы//Институт археологии и этнографии СО РАН, –Новосибирск, 1995. – С. 59-63.
- [3] Алексеев Е. А. Шаманская нарта у кетов//Материальная культура и мифология. Сборник музея антропологии и этнографии. XXXVII. –М.,Наука, 1981.–С.169-173.
- [4] Аширов А. Ўзбек халкининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, – Тошкент, 2007. – 280 б.
- [5] Басилов В.Н. Два варианта среднеазиатского шаманство //С. Э. г. 1990. №4. –С, 66-67
- [6] Басилов В.Н. Духи шаманки Момахол//Этнографическая история и традиционная культура Народов Средней Азии и Казахстана. –Нукус 1989.– С. 138-148.
- [7] Басилов В.Н. Избранники духов.–М.: Политиздат, 1984.– 208 с.
- [8] Басилов В.Н. Пари//Мифы народов мира –Т.2.– М.1989.– С.289;
- [9]
- [10] Богораз В.Г. К психологии шаманство у народов Северо-Восточной Азии. – М.: Тип. Моск. ун., 1910. – 36 с.
- [11] Булатов А.О. Релекты Шаманство у народов Дагестана//СЭ1991.– С 124;
- [12] Бертельс Е. Пери//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековья. –М., 1979. – 191с.
- [13] Булгакова Т.Д. Шаманство в традиционной культуре. Системный анализ. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001.– 166 с.
- [14] Вайнштейн С.И. Тувинское шаманство. – М., 1964. – 12 с
- [15] Вербицкий В. Алтайские инородцы. – М.: Т-во скоропечатни А.А.Левинсон, 1893.– 221 с.
- [16] Грачева Г.Н. Шаманы у нганасан//Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Л.: Наука, 1981. – 284 с.
- [17] Джаббаров И., Древянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. – Ташкент, Узбекистан, 1993. – 240 с.
- [18] Дыренкова Н.П. Материалы по шаманству у телеутов//Сборник музея антропологии и этнографии. т, X. – Москва:Изд-во АН СССР, 1949. – С. 107-190.
- [19] Дьяконова В.П. Предметы к лечебные функции шаманов Тувы и Алтая//Материальная культура и мифология. Сборник музея антропологии и этнографии XXXVII. –Л.: Наука, 1981.– С.147-148;
- [20] Дьяконова В. Лечебные функции шаманов//Материальная культура и мифология.– Л.: Наука, 1981. – С.140-152.
- [21] Дьяконова В.П. Тувинские шаманы и их социальная роль в обществе//Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Л.: Наука, 1981. – С. 129-164;
- [22] Дьячков В. Анадырский край. – Владивосток: б/и, 1883. – 158 с.
- [23] Дэвлет М.А. Генезис шаманство по материалам наскальных изображений Сибири//Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. Материалы международной конференции. –СПб, 1996. – С. 24-26.
- [24] Жирмунский В.М. Избранные труды. –Л.:Наука, 1974.– 728 с.
- [25] Жўраев М., Шомусаров Ш. Араб фольклори ва ўзбек мифологияси. –Тошкент, Фан, 2001.– 240 с.
- [26] Зубов А.В. История религии. Кн. 1. – М.: б/и, 1997. – 344 с.
- [27] Иванов С.В. Элементы защитного доспеха в шаманской одежде народов Западной и Южной Сибири//Этнография Народов Алтая и Западной Сибири. –Новосибирск, 1978.– С. 136-168.
- [28] Катанова Н.Ф. Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В. Радловым. Ч. IX. – СПб., 1907. – С. 83.
- [29] Ксенофонов Г.В. Легенды и рассказы о шаманах у якутов, бурят и тунгусов.–М.: Безбожник, 1930.– 126 с.
- [30] Ксенофонов Г.В. Шаманизм. — Якутск: Нац. изд-во Респ. Саха (Якутия), 1992.– 324 с.
- [31] Литвинский Б.А.Семантика древних верований и обрядов помирцев//Средняя Азия и ее соседи в древности средневековья. – М., 1991. – С. 90-121.
- [32] Малов С.Е. Памятники Киргизии V-VIII вв. Второй памятник у Элегест//Памятники древне тюркской письменности Монголии и Киргизии.– М.-Л., 1959. – С. 73.
- [33] Малов С.Е. Остатки шаманство у жёлтых уйгуров//Живая старина. Вып.1.–СПб,1912. – С. 61-74.
- [34] Налимов В.П.Некоторые черты из языческого мирозерцания зырян//Этнографическое обозрение. 1903. – N 2.– С.76-88.
- [35] Нурмонов Ф.И. Хизр образининг эпик кўринишларига доир//“Ўзбек маросим фольклорини ўрганишнинг янгича тамойиллари” мавзуидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Навоий, 2007.– Б 90-93.
- [36] Новицкий Г.И. Краткое описание о народе остяцком, сочиненное в 1715 г. – СПб.: ОЛДП, 1884. – 116 с;
- [37] Окладников А.П. Утро искусство. –М., 1972. – 135 с.
- [38] Потапов Л.П. Шаманский бубен качинцев//Материальная культура и мифология. – Л.:Наука, 1981. – С.124-137.
- [39] Потанин Г. П. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV.– СПб., 1883. – С.167-169.
- [40] Прокофьева Е.Д. Материалы по шаманству селькупов//Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Л.: Наука, 1981.–С. 42-68;
- [41] Радлов В.В. Из Сибири.– М.: Наука, 1989. –749 с;
- [42] Рахмонова М. Ўзбек халқ тарихий афсоналарнинг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи. Номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2004.– 156 б.

- [43] Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. – Урганч, 2018. – 332 б.
- [44] Сухарева О.А. Пережитки демологии и шаманство у равненных таджиков//Домусульманские верования и обряды в Средний Азии.–М., 1976. – 346 с.
- [45] Смоляк А.В. Шаман: личность, функции, мировоззрение. –М.: Наука, 1991. – 276 с;
- [46] Станкевич И.Л. Первобытное мифологическое мировоззрение и культовая практика. — Ярославль: ЯГУ, 1994. – 56 с;
- [47] Тайжанов К., Исмоилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков –карамуртов// Древние обряды, верования и культы Средней Азии. –М., 1986. – С. 18-24;
- [48] Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент. 12014. –380 б.
- [49] Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 621 с;
- [50] Хомич Л.В. Шаманы у ненцев//Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Л.: Наука, 1981. – С. 5-41;
- [51] Хоппал М. Некоторые результаты изучения шаманизма в современной этнологии//Мировоззрение финно-угорских народов / Отв. ред. Гемуев И.Н. –Новосибирск: Наука, 1990. –С. 121-127;
- [52] Шаманизм / Авт.-сост. Белов Н.В. –Минск: Современный литератор, 1999. – 224 с;
- [53] Широкогоров С.М. Опыт исследования основ шаманство у тунгусов//Ученые записки историко-филологического факультета Дальневосточного университета.–Владивосток, 1919.–Т. 1.–С. 99;
- [54] Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза. – Киев: София, 2000. – 480 с.